

PREGLED TEORIJA RAZVOJNE I KRIMINOLOGIJE ŽIVOTNOG TOKA

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 31. 12. 2020.

Prihvaćeno/Accepted: 24. 4. 2021.

Mirza BULJUBAŠIĆ

Sažetak

U radu se vrši pregled određenih teorija razvojne, odnosno kriminologije životnog toka. Teorija razvojnih puteva se zasniva na konkretnim putanjama koje postepeno, tokom razvoja, dovode do kriminalnog ponašanja. Dobno gradirana teorija neformalne socijalne kontrole objašnjava utjecaj društvenih institucija i veza tokom životnog toka na nastanak kriminalnog ponašanja, odnosno odustajanje od istog. Interakciona teorija nalazi da delinkvencija ima korjene u slabim društvenim vezama i delinkventnim mrežama; dio je recipročnih kontinuiranih odnosa. Teorija dualne taksonomije objašnjava kontinuitet i promjene u kriminalnim karijerama, te identifikira dva tipa počinitelja, iako nije ograničena na njih. Integrativna višeslojna kontrolna teorija objašnjava razvoj kriminalnog ponašanja, događaja i stope kriminaliteta kroz integrisanje klasičnih kriminoloških teorija. Teorija situacione akcije navodi da je kriminalno ponašanje tokom razvoja dio moralnih akcija. Teorija razvojne sklonosti razmatra korelate genetike i okoline na delinkventno ponašanje. Integrirani kognitivni antisocijalni potencijal inkorporira tradicionalne kriminološke teorije za objašnjavanje jedinstvenog potencijala za antisocijalno djelovanje koji može dovesti do kriminalnog ponašanja.

Ključne riječi

teorija, razvoj, životni tok, kriminologija, razvojna kriminologija

1. UVOD

Kriminologija životnog toka je kriminološka disciplina koja uspostavlja veze sa šablonima životnih događaja i akcijama koje pojedinac poduzima tokom života. U djelu *Sociološki problemi generacije* iz 1920. godine Karl Mannheim objašnjava kako životna iskustva iz rane životne dobi oblikuju osobu u kasnijoj dobi. Iako se radi o začecima kriminologije životnog toka, mnogo vremena će proteći do uspostavljanja kredibilnih objašnjenja delinkventnog ponašanja tokom životnog ciklusa. Thornberry (1997) tvrdi da kriminologija životnog toka hipotetizira da se promjene u dobi i kriminalnom ponašanju dešavaju u nekom redoslijedu, a Farrington (2003)

naglašava da se kriminologija životnog toka bavi: razvojem delinkventnog ponašanja, faktorima rizika u različitoj dobi i utjecajem životnih događaja na životni tok i razvoj delinkventnog ponašanja.

Cyril Burt u djelu *Mladi delinkvent* iz 1920. godine opisuje razvoj kriminalnog ponašanja kod maloljetnih prestupnika, te se smatra začetnikom razvojne kriminologije; ona je dio kriminologije životnog toka čiji predmet proučavanja su kriminalne karijere, a to je "karakteristika longitudinalne sekvence kriminala izvršenog od pojedinca" (Blumstein i saradnici, 1986, s. 12). Burt, također, nije pokušavao uspostaviti teoriju o razvoju kriminalnog ponašanja.

Kriminalne karijere nisu teorija/e, ali mogu služiti za kreiranje teorija. Hirschi i Gottfredson (1983) nisu saglasni, jer nalaze da se bilo kakve "anomalije" u odrasloj dobi, mogu objasniti niskom samokontrolom u djetinjstvu. Nažalost, kriminalne putanje/trajektorije kroz životni tok i razvoj pojedinca ne mogu biti uslovljene jednostavnim modelom - samokontrolom - već je potrebno posmatrati u kojoj dobi pojedinac započinje kriminalnu karijeru, kakvo i koliko je učešće u krivičnim djelima, koliki kontinuitet/duraciju ima u činjenju krivičnih djela, te kada i kako odustaje od kriminalnih karijera (Sampson i Laub, 1993).

U posljednje dvije decenije brojne perspektive su nastojale da objasne razvoj, odnosno delinkventno ponašanje kroz životni tok i to: delinkvenciju, osobito prevalenciju, frekvenciju i težinu delinkventnih ponašanja; individualne razlike u delinkvenciji i razvojne promjene u ovim razlikama; te nepostojanje delinkvencije i nizak nivo prestupanja (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008). Cilj ovoga rada je da prikaže teorije razvojne i kriminologije životnog toka, koje su djelomično zanemarene u domaćoj literaturi, a koje su nerijetko empirijski testirane; to su teorije koje uključuju situacione faktore, (samo)kontrolu, anomiju i/ili učenje, ili da rano prestupanje se razlikuje u stepenu i/ili da povećava šanse (direktno ili posredno) na buduće prestupanje.

2. TEORIJA RAZVOJNIH PUTEVA

Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber (2008) su razvili teoriju razvojnih puteva kako bi obuhvatili čitav spektar faktora rizika koji se pojavljuju ili akumuliraju tokom razvoja pojedinca. Razvojna putanja se definiše kao *postepeni grupni bihejvioralni razvoj pojedinaca* koji je različit od bihejvioralnog razvoja druge/ih grupa u sklonostima da razviju *sukcesivne bihejvioralne probleme tokom razvoja*. Teorija integriše više elemenata: puteve koji predstavljaju eskalaciju kod djeteta ka težim imovinskim prekršajima i nasilju; razlike između djece u izloženosti riziku i faktorima promocije pri rođenju (i.e. pokretački faktori), a zatim tokom djetinjstva, adolescencije i rane odrasle dobi; razvoj akumulacije rizika i promotivnih faktora tokom vremena; odnos doza-odgovor (i.e. što je veći broj faktora rizika veća je vjerovatnoća da će pojedinci razviti delinkventna ponašanja) između broja faktora rizika/promocije i kasnije ozbiljne delinkvencije i nasilja; aditivni i kompenzacijski učinci promotivnih i rizičnih faktora (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Putanje su sukobljavanje s autoritetima prije dvanaeste godine života, koje počinje tvrdoglavim ponašanjem, prkosom kao drugim stadijem i izbjegavanjem autoriteta (e.g. izbjegavanje škole) kao treći stadij; prikriveni put prije petnaeste godine započinje manjim prikrivenim nedozvoljenim ponašanjem, ima imovinsku štetu kao drugi stadij, a umjerenu do ozbiljnu delinkvenciju kao treći stadij; i otvorena putanja, koja započinje manjom agresijom, nastavlja

primjenom fizičkog nasilja kao drugi stadiji, te teži oblici nasilja kao treći stadiji (e.g. ubistvo, nanošenje tjelesnih ozljeda). Navedene putanje su hijerarhijske. Oni koji su napredovali do najozbiljnijih nedozvoljenih ponašanja su obično u ranijim fazama pokazali trajne karakteristike problema u ponašanju. Putanje nisu samo povezane s pojedincima, porodicom, školama i vršnjacima, već i naseljem/zajednicom u kojoj žive (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Postoje tri putanje eskalacije za razvoj kriminalnog ponašanja. Prva se pojavljuje do 12 godine. Započinje s tvrdoglavim ponašanjem djeteta i *konfliktom sa autoritetom*, odnosno izbjegavanjem autoriteta (e.g. bježanje od kuće, ostajanje budnim do kasnih sati). Druga je *prikrivenost*. Javlja se do 15 godine i započinje sa prikrivenim radnjama (e. g. učestalo laganje i krađe u prodavnici), nakon čega se razvija u oštećenje imovine, a potom u delinkventno ponašanje koje poprima dimenzije kriminala (e. g. krađa, trgovina drogom). Treća je *otvorenost*. Započinje sa minornim agresijama (e. g. učestale verbalne uvrede), nakon čega se razvija u fizičko nasilje, potom u teško nasilje (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Razvoj višestrukih puteva nije isključen. Moguće je da će eskalacije ponašanja biti i otvorene i sakrivene, ali su manje vjerovatnoće da će pojedinci tokom tajnog puta eskalirati u otvorenom putu (i. e. agresivni dječaci su posebno izloženi riziku počinjenja prikrivenih djela, dok dječaci koji sudjeluju u tajnim radnjama imaju manju vjerovatnoću da razviju agresivno ponašanje). Sukob s autoritetom svakako prethodi i/ili prati eskalacije u otvorenim ili prikrivenim nedozvoljenim ponašanjima. Kasno startanje pojave delinkventnog ponašanja dovodi do ozbiljnijih problema u ponašanju tokom razvojne putanje. Teorija je saglasna sa psihijatrijskim razvojnim saznanjima koja se odnose na razvoj problema u ponašanju i psihičkih poremećaja. Ova teorija koristi retrospektivne informacije prije sedme godine života, pa nije konzistentna/pouzdana (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Faktori rizika javljaju se prilikom rođenja, čak i u prednatalnoj fazi. Pojava se definira kao vjerovatno najranije izlaganje djece rizičnim faktorima. Nagomilavanje faktora rizika (i. e. kumulativnost) se može dogoditi tokom razvoja/godina. Naprimjer, faktori rizika pri rođenju mogu biti nizak IQ i negativna emocionalnosti, a mogu biti praćeni "novim" faktorima rizika koji se pojavljuju u ranom djetinjstvu, kao što su problemi u govoru, koji mogu biti praćeni drugim "novim" faktorima rizika koji se javljaju u srednjem/kasnom djetinjstvu. To mogu biti nedostatak/loše školske vještine i uspjeh. Tokom adolescencije novi faktori rizika mogu biti korištenje droga/alkohola ili viktimizacija. Faktori rizika se javljaju u porodici, vršnjacima, školi, susjedstvu i na poslu. Mogu se pojaviti u jednom životnom periodu i nestati ili nastaviti da postoje tokom drugog životnog perioda, čak i kada su vremenski ograničeni (e. g. zlostavljanje djece); mogu utjecati na vjerovatnost pojavljivanja teških krivičnih djela na kumulativni način. Faktori rizika povezani s delinkventnim ponašanjima otprilike su jednako podjeljeni: blizu rođenja - petnaest faktora rizika, u predškolskim godinama - dvanaest faktora rizika, u osnovnoškolskim godinama - osamnaest faktora rizika, te u srednjoškolskim i srednjim godinama – pet faktora rizika (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Najistaknutiji period rizika za djecu je predadolescentska dob. Rani nastanak problema u ponašanju i antisocijalnog ponašanja ne znači da će se oni zaista manifestirati u kasnijoj dobi, zbog čega je teorijski okvir razvoja delinkventnog ponašanja iznimno fleksibilan. Moguće je da se određeni faktori rizika primjenjuju za neke slučajeve, a na druge ne, pa je potrebno ispitati šablone rizika za različite kategorije pojedinaca (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Pojava slučajeva problema delinkventnog ponašanja u odrasloj dobi se može objasniti kroz: nepostojanje ili ograničen broj faktora rizika u ranoj životnoj dobi; izlaganju faktorima rizika u kasnijoj dobi; i/ili akumulacijom faktora rizika s kasnim startom. Rani ili kasni početak delinkventnog ponašanja će biti slični jer će djeca biti izložena nakupljanju faktora, a ne nekom jedinstvenom riziku. Teorija se protivi stavu da pojedinac u ranoj fazi razvoja akumulira endogene pojedinačne faktore koji u kasnijoj fazi razvoja postaju egzogeni, odnosno odbacuje tezu da se određeni problemi internaliziraju u ranom djetinjstvu, pa se eksternaliziraju u kasnijim fazama (e. g. u školi, među vršnjacima). Pojedinačni faktori nastavljaju da se povećavaju nakon djetinjstva i stvaraju suštinsku proporciju svih poznatih faktora rizika nakon ranog djetinjstva.

Teorija smatra da je delinkventno ponašanje slično virusnom ponašanju. U epidemiologiji faktori su dihotomizirani i prisustvo svakog se nastavlja pojedinačno. Zbir faktora se komputira sa brojem poznatih faktora kojima je pojedinac izložen, te se dolazi do lažnih pozitivnih i lažnih negativnih faktora koji su elementarni za razumijevanje budućih rizika za svaki pojedinačni slučaj. Ono što teorija zagovara je odnos doza-odgovor (i. e. što je veći broj faktora rizika, veća je vjerovatnoća da će pojedinci razviti devijantna ponašanja) i koristi se za demonstraciju čitavog spektra indikatora problema u ponašanju (e. g. sociopatija, nasilničko ponašanje). Vrijedi spomenuti da faktori mogu opstati tokom vremena (i. e. kada roditelji konzumiraju droge), a neki mogu nestati odnosno biti potisnuti (e. g. izlaganje nasilju u porodici može nestati razvodom roditelja) (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008). Antisocijalna ponašanja dovode do manjih krivičnih djela, a ona do težih iza kojih se nalaze teški problem u ponašanju u djetinjstvu; to nije determinizam, već mogućnost.

Vjerovatno je da će prisustvo nekih faktora pokrenuti kaskadu drugih faktora. Naprimjer, konzumiranje cigareta tokom trudnoće može dovesti do lošeg funkcionisanja djeteta, lošeg uspjeha i motivacije u školi, što može dovesti do delinkventnog ponašanja. Teorija ne objašnjava kada i kako će faktori operirati u kaskadi sukcesivnih međusobno povezanih faktora. Promotivni i faktori rizika će biti prisutni od rođenja, ali i drugi faktori se mogu pojaviti tokom prvih dekada života i djelovati preventivno na pojedinca (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

3. DOBNO GRADIRANA TEORIJA NEFORMALNE SOCIJALNE KONTROLE

Teoriju dobno gradirane neformalne socijalne kontrole uspostavili su *Robert Sampson* i *John Laub* (1993); produžena je teorija socijalne kontrole¹ kroz životni tok. Koristili su hijerarhijske

¹ Teorija kontrole namjesto pitanja 'zašto ljudi čine zlo?' postavlja pitanje 'zašto ljudi ne čine zlo?'. Travis Hirschi navodi da veze pojedinaca sa društvom sprječavaju pojedince da čine krivična djela. Četiri elementa čine veze pojedinca sa društvom: (i) privrženost, (ii) uvjerenje, (iii) uključenost i (iv) posvećenost. Privrženost se odnosi na stepen vezanosti odnosno privrženosti sa roditeljima, školama i drugim prodruštvenim institucijama. Uvjerenje se odnosi na pitanje da li pojedinac vjeruje u društvena pravila i zakone. Uključenost se odnosi na pitanje da li je pojedinac uključen u prodruštvene aktivnosti, jer oni koji jesu imaju manje (slobodnog) vremena da počine krivična djela. Posvećenost odnosi na to da li su pojedinci posvećeni vrijednostima i ciljevima koji su propisani od strane društva. Društvo je uveliko organizovano oko konvencionalnog ponašanja sa podrškom i nagradama koje promoviraju takvo ponašanje. Što je jača povezanost pojedinca sa društvom manje je vjerovatno da će se osoba baviti kriminalnim radnjama; što je povezanost slabija, vjerovatnije je da će kriminalno ponašanje uslijediti.

linearne modele i kvalitativne intervjue s podskupinom muškaraca iz baze Glueck kako bi procijenili i opisali prekretnice tokom života. Uvidjeli su da socijalne veze mogu objasniti kriminalno ponašanje. Jačina veza s porodicom, školom i vršnjacima, kroz procese neformalne interakcije (e. g. interakcija sa vršnjacima) i odgoj (e. g. nadzor roditelja) može prevenirati kriminalno ponašanje, ali da nedovoljno objašnjava razvojne procese koji se odvijaju kroz životni tok.

Produžena je teorija socijalne kontrole, zasnovana na *društvenim vezama tokom životnog toka*. S obzirom na heterogenost u delinkvenciji odraslih osoba, koja se nije mogla predvidjeti od djetinjstva, snaga veza neke osobe prema društvenim institucijama (e. g. porodici) može utjecati na kriminalnu involviranost tokom životnog toka. Društvene veze koje proizlaze iz životnih događaja mogu objasniti kriminal, nezavisno od rizika iz ranog djetinjstva ili antisocijalnog ponašanja. Isticanjem društvenih veza i životnih prekretnica koje proizlaze iz popravnih domova/škola, braka, promjene mjesta stanovanja, zaposlenja i vojne službe nastoji se odgovoriti na pitanje: zašto počinitelji prestaju činiti krivična djela tokom životnog toka? Laub i Sampson (2003) zaključuju da navedne životne prekretnice odgovaraju na navedeno pitanje.

Laub i Sampson (2003) proširuju teoriju na šire situacione utjecaje, dinamiku porodice, odnosno na refleksije iskustava iz prošlosti. Životi su oblikovani višestrukim putanjama kroz životni tok, koje su povezane socijalnim i strukturalnim kontekstom i predstavljaju različite dimenzije životnih komponenti (e. g. porodica, karijera, zdravlje). Svi ljudi od početka imaju iste šanse da budu uključeni u delinkventno ponašanje, ali tokom dugotrajnih životnih putanja dešavaju se tačke preokreta/prelazi; to su kratkotrajni diskretni događaji (e. g. brak, promjena mjesta boravišta). Oni mogu postati životne prekretnice koje usmjeravaju putanju ili se prilagođavaju postojećem smjeru putanje, omogućavajući kontinuitet.

Varijabilnost dobi i kriminala između pojedinaca tokom životnog toka postoji, ali kriminal opada tokom vremena, čak i za najaktivnije počinitelje. *Agregatne dobro-kriminalne krivulje* (i. e. frekvencija kriminala postepeno raste u adolescenciji i opada ulaskom u odraslu dob) nisu odraz pojedinačnih dobro-kriminalnih putanja, jer postoje pojedinačne razlike u najučestalijoj dobro-kriminalnoj frekvenciji i dobi u kojoj odustaju od izvršenja krivičnih djela; i najozbiljniji počinitelji s izgrađenim kriminalnim karijerama iz baze podataka Glueckovih odustaju od kriminalnog ponašanja, ali u različitim životnim periodima i s različitom frekvencijom. Teorija odbacuje da se bilo kakve prognoze mogu vršiti u ranom djetinjstvu, jer nisu validne u kasnijim fazama životnog toka, već da se mogu shvatiti kroz međusobnu interakciju iskustva iz djetinjstva, adolescencije i odrasle dobi (Laub i Sampson, 2003).

Tačke preokreta/prekretnice su brak, vojska, odgojne ustanove, posao i promjene mjesta stanovanja; odnose na odustajanje od činjenja krivičnih djela. Druge institucije nisu ograničene da učestvuju u procesu. Kvalitativnim pristupom u analizi narativa ispitanika rasvjetljeni su mehanizmi odustajanja od kriminala; institucionalne ili strukturalne prekretnice u različitom stepenu uključuju: nove situacije koje "kidaju" prošlost od sadašnjosti; nove situacije koje pružaju i nadzor i praćenje, kao i nove mogućnosti socijalne podrške i rasta; nove situacije koje mijenjaju i strukturiraju rutinske aktivnosti; nove situacije koje pružaju priliku za transformaciju identiteta

Hirschi je istraživanje potvrdilo teoriju sa izuzetkom fokusa na uključenost. Otkrio je da uključenost u prodruštvene aktivnosti ne smanjuje mogućnost prestupanja, moguće zbog toga što ne oduzima toliko vremena za činjenje krivičnih djela (Hirschi, 1969).

(Laub i Sampson, 2003). Iako kognitivna transformacija utječe na neke počinitelje da odustanu od činjenja krivičnih djela, većina prestupnika odluči odustati kao odgovor na strukturalno inducirane tačke preokreta; one služe kao dugoročni katalizatori promjene. Kratkoročno ove institucije prekidaju i/ili zamjenjuju društvene i situacijske motivacije za izvršenje krivičnih djela, a dugoročno pojačavaju obaveze prema konformističkom ponašanju (Laub i Sampson, 2003).

Društvene promjene u okolišnim faktorima utječu na kriminalno ponašanje i mogu se prenositi kroz generacije (e. g. nedostatak podrške i nedostatak roditelja tokom odgoja). Promjene mogu biti pod utjecajem potreba/pohlepe za egzistencijom/novcem ili negacijama/izolacijama pravosudnog/društvenog sistema (i. e. da imaju ili usađuju vrijednosti djetetu da je svijet korumpiran i pravosudni sistem nesvrshodan, da se ne treba birati sredstvo da se izgradi karijera ili nabavi novac). Društvene promjene koje uspostavljaju pozitivnu rutinu u svakodnevnom životu identitetarno transformišu pojedinca, te dovode do odustajanja od kriminala (Laub i Sampson, 2003).

Upornost i odustajanje od činjenja krivičnih djela je mnogo više od slabljenja ili jačanja društvenih veza. Uloga pojedinca i motivacija je centralna u čitavom spektru kriminalnih šablona. Laub i Sampson za razliku od zastupnika *statične društvene kontrole* (e. g. Hirschi, Gottfredson) smatraju da motivacija za delinkventno ponašanje nije univerzalna, već promjenjiva. Pojedinač postaje motiviran uslijed strukturalnih konteksta - *situacionim izborom*. Razvoj kriminala u vezi je s konstantnom interakcijom između pojedinca i okoline, zajedno sa *faktorom slučajnosti*. Značajna heterogenost u kriminalu će postojati između pojedinaca, bez obzira koliko faktora se uzelo u obzir, pa je nemoguće prospektivno ispitivati teoriju, već retrospektivno (Laub i Sampson, 2003).

4. INTERAKCIONA TEORIJA

Interakcionu teoriju razvio je *Terence Thornberry* s ciljem da objasni uzorke i posljedice uključivanja u antisocijalna ponašanja. Delinkventno ponašanje je uzrokovano *slabim društvenim vezama* i *uključivanjem u delinkventne mreže* koje dodatno slabe prosocijalne veze i dublje povezuju pojedinca s delinkventnim mrežama/vrijednosnim sistemom. Antisocijalno ponašanje koje je teško i/ili dugotrajno može biti *rezultat recipročnih odnosa* s drugim subjektima. Uzroci delinkvencije mogu da variraju tokom razvoja između pojedinaca (i. e. uzroci će biti različiti u različitoj dobi), iako će procesi (e. g. veza s konvencionalnim društvom) biti isti, njihove manifestacije će biti drugačije, kao i različitost društvenih institucija (Thornberry, 1987).

Kontrolne i teorije učenja su neadekvatne za objašnjenja delinkvencije. Slabe veze s društvom ne objašnjavaju zašto pojedinci ne eksternaliziraju antisocijalno ponašanje, ali okruženje koje uči pojedince antisocijalnom ponašanju može biti uzrok. Takvo okruženje predstavljaju delinkventni vršnjaci/vrijednosti, uz mehanizme imitacije i pojačavanja,² ali i roditelji uslijed nestrukturiranih i nesuperviziranih odnosa. Uvjerjenja djece da je prihvatljivo ili da nije nemoralno učestvovati u delinkventnim ponašanjima povećava učešće djeteta u delinkventnom ponašanju kroz životni

² Diferencijalno pojačavanje je iskustveni i anticipirajući proces posljedica individualnog ponašanja. Pozitivno i negativno pojačanje mogu povećati mogućnost za pojavu kriminalnog ponašanja kroz nagrade ili kažnjavanje. Kriminalno ponašanje se može naučiti kroz *pozitivno* (nagrađivanje) i *negativno pojačavanje* (oduzimanje nagrade ili privilegija).

tok (Thornberry, 1987). Kada se delinkventno ponašanje, vrijednosti i veze pojave, slabe veze s konvencionalnim, dešava se alijenacija od porodice i škole.

Uzroci delinkvencije postati će *recipročni tokom vremena* (e. g. djeca koja imaju loše veze s roditeljima imati će loš uspjeh u školi koji udaljava djecu od roditelja). Delinkventno ponašanje nije ishod ranijih faktora rizika, već je ugrađeno u ukupnost međusobno pojačavajućih kauzalnih odnosa koji se razvijaju tokom vremena, a kreiraju putanje prema delinkvenciji ili od prolongiranog uključenja u delinkvenciju. Delinkventno ponašanje iz prošlosti je uvijek korelirano s budućim i nije samo ishod ranijih faktora rizika. Recipročni odnosi kreiraju različite putanje delinkvencije tokom životnog toka (Thornberry, 1987).

Između potpuno prosocijalnog i antisocijalnog pojedinca postoji raznolikost kriminalnih putanja, ali je početna vrijednost povezana s dvije strukturalne varijable: klasa i mjesto stanovanja. Djeca iz siromašnih porodica i/ili nepovoljnih mjesta za stanovanje imaju veću vjerovatnoću da imaju slabe veze i snažnu povezanost s delinkvencijom (Thornberry, 1987). Teorija je produžena na periode izvan djetinjstva i adolescencije. Antisocijalno ponašanje se može pojaviti u bilo kojoj dobi. U djetinjstvu započinje s individualnim predispozicijama (e. g. impulsivnost, negativne emocije), neučinkovitim roditeljstvom (e. g. loše afektivne veze s roditeljima, loša supervizija i disciplinovanje djeteta) i nepovoljnim okolišnim faktorima (e. g. siromaštvo, nezaposlenost i nepovoljno mjesto stanovanja) u recipročnom odnosu (e. g. temperament djeteta može utjecati na roditeljske vještine i obrnuto). Antisocijalno ponašanje koje se javlja ili postaje frekventnije tokom kasnog djetinjstva i rane adolescencije nastaje zbog okolišnih utjecaja, odnosno slabljenja društvenih veza, jačanja veza s delinkventnim vršnjacima i vrijednostima koji se recipročno razvijaju tokom vremena (Thornberry i Krohn, 2001; 2005).

Thornberry i Krohn (2005) su otkrili da postoje kasni starteri u kriminalnim karijerama (i. e. pojedinci koji započinju činiti krivična djela u kasnoj adolescenciji ili ranoj odrasloj dobi). Oni imaju individualne deficite (e. g. anksioznost, depresiju), smanjen ljudski kapital (e. g. nizak IQ). Ovi faktori nisu uočljivi u ranom djetinjstvu zbog kompenzacije koju nude stabilne i porodice koje podržavaju dijete, pogodno mjesto stanovanja u organizovanim zajednicama i kvalitetno školsko okruženje. Kada djeca postaju adolscenti i ulaze u fazu odrastanja, oni postepeno napuštaju prethodno navedene zaštitničke okoline. Tragajući za vlastitim identitetom ulaze u uloge uposlenika, partnera i roditelja. U potrazi se gubi prosocijalna zaštita, pa individualni deficiti dolaze na površinu, kreiraju stres/pritisak koji dovodi do korištenja droga, alkohola i kriminala.

Kontinuitet u kriminalu je vjerovatniji za one koji karijeru počinju ranije, ali samo u smislu upornosti i ranijeg započinjanja. Ranije započinjanje kriminalne karijere ima stabilne faktore delinkvencije (e. g. neefektivno roditeljstvo je stabilno kroz životni tok) i utječe na postojanost kriminala u starijoj dobi; to je *upornost*. Nezavisno od dobi u kojoj pojedinac započinje kriminalnu karijeru dvosmjerni procesi koji utječu na delinkvenciju će biti prisutni (i. e. delinkvencija uništava veze s porodicom, školom i prosocijalnim pojedincima, a zauzvrat utječe na delinkventno ponašanje). Kako se recipročne relacije povećavaju, uključivanje u kriminalno ponašanje će biti upornije (Thornberry i Krohn, 2001; 2005).

Diskontinuitet odnosno odustajanje se dešava na prelazu iz adolescencije u odraslu dob, jer delinkventni pojedinci imaju nove prilike da ostvare društvene veze koje mogu utjecati na ranije antisocijalne putanje. Radi se o razvijanju autonomije pojedinca (i. e. autonomija od porodice,

učestvovanje zakonitim aktivnostima) kroz povećanje veza s konvencionalnim društvom (e. g. uloge partnera, radnika). Kako pojedinac postaje uronjen u konvencionalne uloge manje su vjerovatnoće da će se povezati s devijantnim vršnjacima ili izlagati rizičnim ponašanjima. Prosocialne mreže vezane za porodicu i posao se osnažuju, recipročno smanjujući antisocijalno ponašanje. Idealne putanje iz antisocijalnog u prosocijalno ponašanje ne postoje, a većina maloljetnika prolazi kroz adolescenciju s dovoljno ljudskog i socijalnog kapitala koje im pomažu da uđu u odraslu dob (i. e. brak ili poslovne vještine mogu započeti proces ulaska u odraslu dob i odstupanja od antisocijalnih ponašanja) (Thornberry i Krohn, 2001; 2005).

Međugeneracijski kontinuitet antisocijalnog ponašanja je prisutan. Djeca čiji roditelji su uključeni u delinkventno ponašanje imaju velike mogućnosti da postanu delinkventni. Pretpostavka interakcione teorije je da kauzalni delinkventni utjecaji, osobito prolongirani/dugotrajni/ozbiljni, imaju negativne posljedice na razvoj pojedinca i eventualno njegove/njene djece. Historija delinkvencije roditelja, nepovoljna okolina, strukturalni problemi (e.g. siromaštvo) utječu na depresiju, ekonomsko stanje, loše životne događaje i konflikte u porodici, dovodeći do *kaskade negativnih utjecaja* na razvoj djece i adolescenata; ometaju prelaze u odraslu dob, jer dovode do stresa i nepovoljnih prilika, odnosno dolazi do pojave transmisije antisocijalnog ponašanja s jedne generacije na drugu, iako to ne implicira da će neko biti predodređen za kriminalnu karijeru (Thornberry, 2009).

Maloljetnici koji ulaze u odraslu dob su loše pripremljeni za porodične uloge. Najčešće nastavljaju antisocijalno ponašanje kako bi ostali dio antisocijalnih društvenih mreža, te imaju manju vjerovatnoću da razviju prosocijalne veze. Kada dobiju dijete oni nastavljaju s antisocijalnim ponašanjem unutar porodice kroz učestale konflikte, ugrožavanja i loše roditeljske prakse koje uključuju slabe veze i smanjenu interakciju s djetetom, kao i nekonzistentnu superviziju, loše discipliniranje i u najekstremnijim slučajevima zlostavljanje djece. Takva djeca će imati veću vjerovatnoću da se ponašaju antisocijalno, a porodični faktori rizika smanjuju mogućnost ostvarivanja prosocijalnih veza izvan porodice (Thornberry, 2009).

Teorija koristi *model cikličnosti nasilja* kako bi objasnila recipročne i međugeneracijske procese. Delinkventni roditelji kreiraju strukturalno nepovoljnu okolinu i okolina kreira delinkvenciju, koja ponovo stvara delinkventnu djecu u narednoj generaciji. Loši stilovi roditeljstva (i. e. odgajanja) su posrednici između roditeljskog i dječjeg antisocijalnog ponašanja, ali ne predstavljaju sve faktore rizika međugeneracijske transmisije (Thornberry, 2009).

5. TEORIJA DUALNE TAKSONOMIJE

Teoriju dualne taksonomije razvila je *Terrie Moffitt*; objašnjava djelovanje na upornost kriminalnog ponašanja kroz životni tok, odnosno *kontinuitet i promjene* koje se pojavljuju. Moffittova je primjenila *taksonomski pristup* kako bi identificirala dva tipa delinkvenata koji se razlikuju na temelju dobno-kriminalne krivulje (Moffitt, 2006).

Prvi tip je *konzistentni kroz životni tok*. Karakteriziraju ga neuropsihološki deficiti u ranom djetinjstvu, mogu biti popraćeni manjkom ili nedostatkom kvalitetnih društvenih veza i interakcija. Rezultat toga su problemi u ponašanju (e. g. hiperaktivnost) čiji uzrok su problemi u porodici koji imaju interakciju sa okolinom, a čiji efekti se manifestuju u kasnijem razvoju

djeteta. Antisocijalno ponašanje je stabilno kroz životni tok ne zato što postoji cikličnost nasilja već zbog faktora rizika u djetinjstvu. Konzistentni kroz životni tok čine krivična djela od rane dobi i imaju kontinuitet tokom životnog toka, čine oko deset posto populacije, ali pedeset posto ukupnih krivičnih djela. Problematična djeca imaju veoma malo mogućnosti da se efektivno socijalizuju zbog velikih mogućnosti štetnih utjecaja koji dolaze od skrbnika. Negativne neuropsihološke disrupcije imaju negativnu interakciju s okolinom, koja ne mora biti kriminalna. Ovi neuropsihološki deficiti mogu biti biološki/naslijeđeni (e. g. poremećen nervni razvoj, konzumiranje toksina tokom trudnoće, genetske naslijeđne karakteristike) ili okolišni/stečeni (e. g. neadekvatna ishrana, loše roditeljstvo, zlostavljanje djeteta) (Moffitt, 2006).

Drugi tip je *limitiran u adolescenciji*. Karakterizira ga privremenost kriminalnog ponašanja koje se pojavljuje početkom rane adolescencije, naglo raste i naglo opada sa izlaskom iz adolescencije i ulaskom u odraslu dob. Uzrok ovoga su nedostaci biološke i socijalne zrelosti. Oni žele da budu kao odrasli, ali ne mogu ostvariti ciljeve na legitiman način. Caspi i Moffitt (1995) smatraju da ovu prazninu ispunjavaju kroz modeliranje konzistentnih kroz životni tok (s kojima dolaze u interakciju) jer ih doživljavaju kao odrasle osobe (i. e. nisu kontrolisani od roditelja, pa im ispunjavaju prazninu). Konzistentnih kroz životni tok imaju diskontinuitet kriminalnog ponašanja. Kod ovog tipa krivična djela su mnogo učestalija i traju do adolescencije. Moguće praznine u zrelosti rezultat su biološke zrelosti s produžetkom adolescencije; navedeni tip nastoji da spoji prazninu činjenjem krivičnih djela. Kako se praznina u zrelosti zatvara tokom vremena, poticaji za kriminalno ponašanje nestaju i zaustavljaju se samo u adolescenciji (i. e. koja traje dok osoba ne prestane činiti krivična djela). Moffitt drži da je moguće da odrasla dob za neke kohorte započinje nakon 25 godine života. Navedeni tip nema predispozicije za kriminalno ponašanje, kao što je historija kriminala u porodici, već ima prosocijalno ponašanje i veze. Kriminalno ponašanje rezultat je eksperimentisanja s delinkvijencijom, čiji uzrok su društveni procesi (Moffitt, 2006).

Teorija pritiska/anomije³ ima ulogu u pretpostavci nedostatka zrelosti (Moffitt, 1993). Moffitt, međutim, naglašava da postoje i drugi tipovi kojima uzrok nije nedostatak zrelosti zbog kasnog puberteta ili ranog ulaska u uloge odraslih. Postoje pojedinci koji su uslijed patoloških osobina isključeni iz društvenih veza (e. g. porodice, vršnjaka) ili nemaju prilike da kroz modeliranje izvrše krivična djela, te oni pojedinci koji povremeno izvršavaju krivična djela kroz životni tok (Moffitt, 2006).

Glavni problem teorije nalazi se u dualnoj taksonomiji. Dodatna istraživanja su ukazala da teorija može biti unaprijeđena trećim tipom *niski hronični* koji čini krivična djela u manjim frekvencijama u odrasloj dobi, nezavisno od toga kada započinje činiti krivična djela. Iako se čini da oni odustaju od činjenja krivičnih djela ustvari imaju *isprekidanu putanju kriminalnog ponašanja kroz životni tok*. Navedeni tip se ne razlikuje od konzistentnog u započinjanju karijere u djetinjstvu (iako može započeti kasnije), ali se razlikuje u odrasloj dobi jer je patologija internalizirana (e. g. depresija, neuroticizam) (Moffitt i saradnici, 2002). Moguće je i da *produžetak adolescencije u odraslu dob* utječe na konzistentnost u činjenju krivičnih djela (Salvatore, Taniguchi i Welsh, 2012).

³ Teorije pritiska se interesiraju kako stresovi/napori doprinose činjenju krivičnih djela. Varijacije u izvorima napora čine razliku između teorija pritisaka. Neke teorije naglašavaju društvene i ekonomske strukture kao izvor napora, druge naglašavaju pojedince, dok neke naglašavaju organizaciju (Ignjatović, 2005).

6. INTEGRATIVNA VIŠESLOJNA KONTROLNA TEORIJA

Integrativnu višeslojnu kontrolnu teoriju uspostavio je *Marc LeBlanc* kako bi objasnio razvoj kriminalnog ponašanja, pojavu kriminalnih događaja i stope kriminaliteta u zajednici (LeBlanc, Ouimet i Tremblay, 1988). Ova teorija zasnovana je na kombinaciji kriminoloških teorija: socijalne kontrole i samokontrole,⁴ teorijama etiketiranja,⁵ društvenog učenja⁶ i rutinskih aktivnosti.⁷ Ako se u bilo kojem trenutku pojavi slaba samokontrola prema drugim subjektima, učenje antisocijalnih rutinskih aktivnosti i modela, te ograničenje prosocijalnih u društvenim interakcijama, relacijama, uvjerenjima i osjećajima; postoji mnoštvo prilika da se izvrši krivično djelo, svakodnevnosti su antisocijalne, skrbništvo je slabo, onda će u većini slučajeva kriminalno ponašanje biti ishod. Stepenn kontrolne zajednice objašnjava korelate kriminalnog ponašanja i kontrole pojedinca čime se objašnjava razvoj kriminalnog ponašanja kroz životni tok (LeBlanc, 2009). Više međusobno povezanih nivoa analize/slojeva (i.e. individualni, okolišni, događajni) ima funkciju systemske kontrole kroz životni tok. U slojevima postoji kontinuitet i promjena čime se objašnjavaju promjene u delinkvenciji tokom životnog toka.

⁴ Teoriju samokontrole su razvili Michael Gottfredson i Travis Hirschi tvrdeći da su sve vrste kriminala uzrokovane slabom samokontrolom; a to je „individualna karakteristika relevantna za činjenje kriminala“. Prestupnici imaju slabu samokontrolu jer su „impulsivni, bezosjećajni, spremni da rizikuju, kratkovidni i neverbalni“. Samokontrola se utemeljuje tokom razvoja, u djetinjstvu. Nivo samokontrole povezan je sa odgojem, gdje loš odgoj rezultira slabom samokontrolom, a nivoi samokontrole su (relativno) stabilni tokom života nakon ranog djetinstva. Faktori samokontrole su (i) monitoring i supervizija, (ii) prepoznavanje antisocijalnog ponašanja, te (iii) srazmjerna, pravična i konzistentna sankcija. Ukoliko se roditelji ne uključe u devijantna djelovanja maloljetnika, onda će maloljetnici imati teškoće da razviju samokontrolu (Gottfredson i Hirschi, 1990).

⁵ Teorija etiketiranja tvrdi da se ljudi identificiraju i ponašaju onako kako ih drugi percipiraju i označe. Etiketirati nekoga kao devijantnog može dovesti do kontinuiteta lošeg ponašanja, opisivanje nekoga kao kriminalca može dovesti do toga da se drugi prema toj osobi ophode negativno iz čega proizlaze individualna djelovanja, u ovom slučaju kriminal (Ignjatović, 2005).

⁶ Sutherlandovu teoriju diferencijalne asocijacije (učenja) možemo pojednostaviti u devet esencijalnih kategorija. Prvo, kriminalno ponašanje je naučeno. Drugo, kriminalno ponašanje je naučeno interakcijom sa drugim ljudima u procesu komunikacije. Treće, glavni dio učenja kriminalnog ponašanja se dešava unutar intimnih (interpersonalnih) grupa. Četvrto, učenje kriminalnog ponašanja uključuje učenje tehnika, koje su ponekad veoma komplikovane, a ponekada veoma jednostavne, te učenje posebnog usmjeravanja motiva, nagona, racionalizacija i stavova. Peto, posebno usmjeravanje motiva i nagona je naučeno iz percepcija o različitim aspektima pravnog sistema kao (ne)pogodnim. Šesto, osoba postaje kriminalac kada on/a prihvata više pogodnih, nego nepogodnih posljedica kršenja zakona. Sedmo, diferencijalne asocijacije mogu varirati u učestalosti, trajanju, prioritetu i intenzitetu. Osmo, proces učenja kriminalnog ponašanja asocijacijom sa kriminalnim i antikriminalnim obrascima uključuje sve mehanizme koji se mogu pronaći u bilo kojem drugom procesu učenja. Deveto, dok je kriminalno ponašanje izraz općih potreba i vrijednosti, nije opravdano tim općim potrebama i vrijednostima jer je i nekriminalno ponašanje također izraz istih potreba i vrijednosti.

⁷ Cohen i Felson (1979) su razvili strukturalnu teoriju koju su nazvali teorija rutinskih aktivnosti. Teorija objašnjava kako različite društvene promjene zajedno utječu na stope kriminaliteta. Teoretičari su tvrdili da se kriminal pojavljuje kada sljedeća tri elementa postoje u isto vrijeme na istom mjestu: prisustvo motiviranih prestupnika, nedostatak sposobnog čuvara i dostupnost prikladnih meta.

Konvencionalno ponašanje je onemogućeno zbog interakcije četiri kontrolna mehanizma: *snažne društvene veze*; *prosocijalnih modela*; *posjedovanja internih i eksternih ograničenja* (i. e. socijalna kontrola) i *brige za ljude koji ih okružuju* (i. e. samokontrola/alocentizam). Ovi mehanizmi su pod utjecajem drugih egzogenih faktora koji utječu na njih. Snažne društvene veze (e. g. brak, škola) tokom života se razlikuju po značaju (i. e. djeca idu u školu, odrasli na posao), ali ljudi generalno ostaju najsnažniji prediktor onemogućavanja pojave kriminala kod pojedinca (e. g. snažna veza djeteta s roditeljima utječe na dijete da se ponaša konvencionalno, jer ne želi ugroziti navedenu vezu) (Schnupp, 2010).

Veza s društvenim institucijama (e. g. škola, posao) ima isti značaj. Snažne veze s prosocijalnim modelima (e. g. roditelji, vršnjaci) dovode do slabljenja veza s antisocijalnim modelima (e. g. nasilje na televiziji, nasilje u porodici, među vršnjacima, tokom rutinskih dnevnih aktivnosti). Ograničenja su zasnovana na teoriji etiketiranja, a mogu biti eksterna (i. e. značajna tokom djetinjstva i adolescencije): neformalna i formalna. Formalna su uspostavljena od zajednice (e. g. konzumiranje alkohola), dok neformalne uspostavljaju društvene mreže (e. g. kažnjavanje djeteta zbog nepoštovanja roditelja). Interna ograničenja (i. e. značajna tokom djetinjstva) zasnovana su na teoriji učenja i nalaze se unutar pojedinca, a uključuju savijest koja sprječava nastanak devijantnog ponašanja. Mehanizam samokontrole predstavlja razlike između pojedinaca. Pojedinci su od rođenja egocentrični, a tokom razvoja postaju alocentrični (i. e. brižni za druge ljude) s internaliziranim društvenim normama o očekivanjima, što uključuje razvoj kognicije, morala, društvenih veza, društvenog i afektivnog. Kontekstualni faktori mogu utjecati indirektno na pojavu devijantnosti: društveni status (e. g. okruženje, socioekonomski status i etničko/rasno porijeklo) i biološki kapacitet (e. g. centralni nervni sistem, testosteron) (Schnupp, 2010). Mehanizmi i kontekstualni faktori nisu međusobno isključivi, pa postoje recipročni, retroaktivni, indirektni i direktni utjecaji tokom životnog toka, a prethodno stečeni faktori rizika/otpornosti utječu na naredne. Interakcija između mehanizama i kontekstualnih faktora određuje nivo pojedinačne kontrole. Kontrolni mehanizmi posreduju između kontekstualnih faktora i devijantnosti, postoje recipročni odnosi između njih, izuzev prosocijalnih modela i ograničenja, kontrolni mehanizmi imaju direktan utjecaj na devijantnost te imaju retroaktivne efekte (Schnupp, 2010).

Kriminalnom ponašanju uvijek prethodi antisocijalno ponašanje. Faktori koji indirektno dovode do razvoja antisocijalnog ponašanja (i posljedično kriminalnog ponašanja) su biološki i okolišni. Okolišni faktori utječu na društvene veze i biološke mogućnosti kao što je temperament, a to utječe na samokontrolu. Bilo kakva promjena u društvenim vezama i samokontroli utječe na društveno učenje i ograničenja, što dovodi do antisocijalnog ponašanja, koje posljedično utječe na potencijalno kriminalno ponašanje; životni događaji su u vezi. Svaka promjena u životu se dešava kroz interakcije sa društvom i uz biološke procese. Etiketiranje od policije i pravosudnih organa utječe na ograničenja i dalje prestupanje (LeBlanc, 2009). Antisocijalno ponašanje se pojačava i *latentno/sakriveno* je ispod kriminalnog ponašanja. Pojedinaac može imati kriminalne putanje u obliku obrnutog slova „U“ koje se razlikuju između pojedinaca zbog različitog starta, odustajanja i frekvencije krivičnih djela tokom životnog toka. Mogu biti objašnjene razvojnim procesom kontrole, odnosno drugi slojevi izvan pojedinca mogu objasniti individualne razlike između kontinuiteta i promjena u ponašanju tokom životnog toka. Kvantitativne promjene operacionalizirane su kao povećanja ili smanjenja u mehanizmima, a kvalitativne uključuju prirodni prelazak iz jednog razvojnog stadija u drugi (e.g. izostanci u školi dovode do krađa) (Schnupp, 2010).

Kriminalna karijera započinje onda kada su kontrolni mehanizmi slabi, a nastavlja se kada su kontrolni mehanizmi unutar kontrolnog sistema stabilni. Odustajanje od kriminalnih karijera rezultat je osnaživanja kontrolnih mehanizama. Promjene nisu nužno mjerljive, već mogu biti rezultat kvalitativnih promjena. Kriminalna ponašanja su atraktivna, zbog čega se ponavljaju, ali ne nastaju zbog atraktivnosti. Ako kontrola ostaje ista i devijantno ponašanje se pojačava, kriminalno ponašanje se nastavlja, izuzev kada se individualni nivo samokontrole povećava. Samokontrola se može povećati tokom životnog toka, ali se povećava i samokontrola kod prosocijalnih pojedinaca, pa je ponovo samokontrola manja kod onih koji je u djetinjstvu nisu razvili, zbog čega je ona stabilna. Prilike koje pojedinac ima također utječu na vjerovatnoću uključivanja u devijantna ponašanja, a ovise od nivoa lične samokontrole (Schnupp, 2010). Kompleksnost antisocijalnih ponašanja se tokom životnog toka mijenja, a postoje tri meta-putanje: *upornost*, *prelaznost* i *uobičajenost*. Uporni/konzistentni počinitelji su iznimno ekstremni i najučestaliji u izvršenju sveukupnog, osobito nasilnog kriminala. Karakteriziraju ih loše društvene veze, slaba samokontrola, antisocijalno modeliranje i nizak stepen ograničenja. Uobičajeni počinitelji su prosječni adolescenti koji vrše mali broj krivičnih djela, najčešće lakša prestupanja. Karakteriziraju ih situacione aktivnosti, odnosno mogućnosti zbog kojih čine krivična djela. Prelazni/transicijski su oni koji se nalaze između prethodne dvije kategorije (LeBlanc, 2009).

7. TEORIJA SITUACIONE AKCIJE

Teoriju situacione akcije razvio je *Per-Olof Wikström* (2005, 2006) s ciljem da ispuni prazninu u nedostacima, fragmentiranim i loše integriranim teorijama kriminala. Zasnovana je na *mehanizmima*, njihovoj identifikaciji, kojima se objašnjava *kriminalno ponašanje kao moralna akcija/djelovanje*. Nastoji objasniti devijantna ponašanja kroz naglašavanje interakcija između pojedinca i okoline, te njenih promjena. Kriminal se ne razmatra iz moralističke perspektive (i. e. da li je zakon dobar ili loš, već *kako moralna pravila vode ljudske akcije*), niti nalazi da ljudi koji krše zakone su amoralni, već da njihove percepcije (i. e. informacije koje ljudi dobijaju iz osjetila) dobrog i lošeg se razlikuju od nekog zakona, ili razmišljaju o poštovanju pravila, ili nemaju samokontrolu.

Ljudi u osnovi djeluju u skladu s pravilima, jer je društveni red zasnovan na zajedničkim pravilima ponašanja. Ljudi odlučuju o svojim akcijama. Uzroci akcija su situacioni. Kriminal je moralna radnja. Zakoni su kodificirana moralna pravila, koja se krše kriminalom. Pojedinci čija moralna pravila korespondiraju s kodificiranim imaju manje šanse da izvrše krivična djela. Moralnost je vrijednosno zasnovano pravilo/a o tome šta je dobro, a šta loše. Zakon je samo jedan od mnogih setova moralnih pravila ponašanja koji služi za usmjeravanje ljudskih akcija. Lični interesi i racionalni izbori imaju značajnu ulogu, ali ne mogu objasniti kriminalno ponašanje ukoliko se ne posmatraju unutar kategorija moralnih pravila i konteksta (Wikström, 2006).

Teorija je zasnovana na četiri propozicije. Prve dvije propozicije predstavljaju situacioni model, a druge dvije socijalni model. Propozicije su: *akcija je ultimativni ishod procesa percepcije izbora; koji je iniciran i usmjeravan relevantnim aspektima interakcije osobe i okoline; proces socijalne i osobne selekcije stavlja određene ljude u određenu okolinu, te stvara interakciju između njih; kakvi ljudi i kakva okruženja/postavke će biti prisutne u određenom kontekstu (e. g. država, regija, grad) rezultat su historijskih procesa osobnih i socijalnih pojava* (Wikström, 2014).

Osnovne kategorije teorije su: *individua sa svim svojim sklonostima; postavke/okruženja (i. e. dio okruženja koji se osjetilima može direktno pristupiti) i njeni poticaji; situacija – definisana kao proces percepcije-izbora (i. e. izbor je formiranje namjere da se djeluje na ovaj ili onaj način) koji se pojavljuje uslijed interakcije osobe i okruženja – i akcije (i. e. fizičko kretanje)*. Kada osoba bude izložena određenom okruženju, pojavljuje se situacija koja podstiče i usmjerava akcije u zavisnosti od motivacije koju osoba iskustveno doživi (Wikström, 2014). Kada osoba sklona kriminalu bude izložena kriminogenom okruženju, kriminal postaje alternativna akcija. Razlike u krivičnim djelima između pojedinaca rezultat su različitih okruženja, te razlika u moralu i njegovom korespondiranju s različitim pravilima ponašanja, ali i sposobnostima za samokontrolu koja ovisi od dispozicionih funkcija (i. e. naslijeđena ili stečena karakteristika) i trenutnih utjecaja (e. g. nivo stresa). Koliko će okruženje biti kriminogeno ovisi od njegovih moralnih pravila (neka mogu utjecati na kršenje brojnih, a neka samo na rijetka pravila) u odnosu na prilike ili otpore koje okruženje pruža, ali i nivo podrške kojim se moralna norma osnažuje da krši konkretni zakon. Moralno pravilo je unutar i izvršava ga pojedinac kroz proces samokontrole. Moralna norma je unutar i izvršava je relevantan drugi kroz proces odvrćanja, koji može biti manje ili više snažan. Percepcija je ono što povezuje pojedinca i okolinu. Izbor je ono što povezuje osobu s akcijama. Percepcija izbora je ključna za razumijevanje ljudskih akcija (Wikström, 2014).

Postoje situacioni faktori unutar percepcije izbora. To su mehanizmi: motivacije koja inicira proces akcije; moralni filter koji omogućava alternative akcije u odnosu na motivaciju; i kontrolira utjecaj procesa izbora kada postoji konflikt između pravila ponašanja u odnosu na percipirane alternative akciji. Motivacija je ishod interakcije između osobe i okruženja koja se definiše kao *ciljno usmjerena pažnja*. Postoje dva tipa motivacije: iskušenja (i. e. ishod interakcije onoga što osoba želi i prilika koje ima ili ishod interakcije obaveza koje osoba ima i prilika da ispuni te obaveze); i provokacije (i. e. neželjena spoljna uplitanja koja izazivaju ljutnju i ogorčenost prema percipiranom izvoru ili supstitutu). Ljudi se razlikuju po izvoru; to je posljedica kognitivno-emotivne funkcije i životnih iskustava. Određene motivacije uvijek su rezultat interakcije između pojedinačnog morala i percipiranih moralnih normi u određenom okruženju (Wikström, 2014).

Moralni angažman s moralnim kontekstom okruženja u odnosu na određenu motivaciju predstavlja *moralni filter*. Moralni filter je selektivna percepcija alternativnih akcija u odnosu na određenu motivaciju. Motivacije (iskkušenja i provokacije) koje osoba iskusi određuju koja moralna pravila i koje moralne norme u okruženju će imati utjecaj na kakvoću percepcija alternativnih akcija. Kada djeluje na određenu motivaciju, osobni moral i percipirane moralne norme u okruženju osnažuju ili slabe kršenje zakonom propisanih pravila ponašanja (i.e. ako osobni moral i percipirane moralne norme u okruženju osnažuju upotrebu nasilja, osoba će koristiti nasilje kao alternativu i obrnuto), a definišu se kao princip moralne korespondencije (Wikström, 2014).

Kriminal neće biti rezultat ako ga osoba ne percipira kao alternativnu akciju, jer proces izbora ne postoji (i. e. pojedinci ne biraju da ne izvrše krivična djela, jer takav izbor ne postoji). Kriminal može biti rezultat ako ga osoba percipira kao alternativni proces izbora. Ljudi u ovisnosti od situacije primjenjuju izborne procese: automatske ili promišljene. Oni u slučaju dugotrajnih ili prolongiranih sekvenci mogu biti između: promišljenih i naviknutih. Kod navika (i. e. izloženost

ponovljenim akcijama u određenim situacijama) ne postoji alternativa, odnosno alternativa je akcija kakva je uobičajena za osobu (i. e. da bi alternativa postojala ona mora biti izvorna), a ako je navika kriminalna, ishod će najčešće biti kriminalno ponašanje. Naviknuto ponašanje, međutim, može biti rezultat stresa i emocija u nepoznatim okruženjima. Kada osoba ima više alternativnih akcija u odgovoru na iskušenja i provokacije (i. e. motivacije) proces izbora je racionalan i namjeren (i. e. navika može biti iracionalana) (Wikström, 2014).

Ne postoje unaprijed određene alternativne akcije. Ljudi donose izbor najbolje opcije u konkretnom trenutku između alternativa koje percipiraju. Izbor nije lični interes pojedinca, već procjena šta je moralno uraditi u određenoj situaciji na temelju ličnog morala i percipiranih moralnih normi okruženja. Promišljanja pojedinca prilikom izbora mogu biti manje ili više složene, u zavisnosti koliko značaja osoba daje izboru i mogućim posljedicama izbora. Promišljeni izbori su najčešći u manje poznatim okolnostima ili pravilima ponašanja (Wikström, 2014).

Promišljanje nije slobodna volja pojedinca, jer nema predodređenih alternativa akciji i zbog ograničenja alternative koje pojedinac percipira. Zbog toga alternative akcije koje mogu ili ne moraju rezultirati kriminalom uvijek ovise od promišljanja i efikasnih kontrola u odnosu na pravila koja se mogu prekršiti akcijom. Kada osoba promišlja i postoji konflikt sa zakonom, kontrole će biti kriteriji ishoda. Kontrola je situacijski proces kojim osoba upravlja konflikt sa zakonom u skladu sa svojim izborom akcije u odnosu na određenu motivaciju. Proces kontrole odnosi se na: samokontrolu (i. e. proces kojim se osoba pridržava vlastitih moralnih pravila kada je u konfliktu s percipiranom moralnom normom okruženja) i odvratanje (i. e. proces percipiranog izvršavanja percipiranih moralnih normi kreiranjem straha ili zabrinutosti pomoću kojih se čovjek pridržava moralnih normi okruženja iako su u konfliktu s osobnim moralnim pravilima). Samokontrola (i. e. karakteristika osobe) utječe na postizanje saglasnosti sa sopstvenim moralnim pravilima, dok odvratanje onemogućava postizanje saglasnosti s moralnim normama u okruženju (i. e. karakteristike postavke) u kojoj postoji konflikt sa zakonom. Ako su moralne norme okruženja u konfliktu sa zakonom, intenzivno odvratanje povećava konflikt sa zakonom. Samokontrola zavisi od funkcija i učenja, a može biti oslabljena korištenjem droga, alkohola, uslijed stresa ili emocija. Okruženja koja ograničavaju moralne norme zavise od percipirane efikasnosti (in) direktnih pojačavanja u odnosu na objektivnu efikasnost (in) direktnih pojačavanja. Ako osoba ima snažnu samokontrolu pridržavati će se osobnog morala, a kada okruženja imaju snažno odvratanje osoba će pristati na moralne norme okruženja. Kontrole su, dakle, važne prilikom promišljanja osobe o izboru između alternative akcije (Wikström, 2014).

Uzroci kriminala su situacioni i mogu biti ispitivani putem procesa percepcije izbora, a socijalni uzroci (uzroci uzroka) kriminala mogu biti ispitani kroz procese pojave i selekcije. Pojava je nešto što postaje kako jeste, u ovome slučaju kriminogena okolina je društvena pojava, a kriminalne predispozicije su osobne sklonosti. Proces osobne i socijalne selekcije zbližava osobe sklone kriminalu i kriminogene okoline, kreirajući situacije koje motiviraju na kriminal. Radi se o interakciji osobe i okoline (Wikström, 2014). Kognitivno i učenje o moralu su ključni osobni procesi za objašnjenje nastanka kriminala. Kriminogena okruženja su zasnovana na moralnim normama i nivou (nedostatka) pojačavanja koji dovodi do kriminala u odnosu na prilike i stimuluse. Socio-ekološki proces je (e. g. proces segregacije i njegovih posljedica) bazičan za objašnjavanje pojave određenih moralnih konteksta u određenom vremenu i prostoru. Socio-ekološki proces rezultat je političkih i ekonomskih konteksta, koji utječu na

moralno i kognitivno učenje. Teorija smatra da historijski procesi unutar određenog konteksta (e.g. grad) objašnjavaju kako određena različita okruženja stvorena od ljudi omogućavaju prilike i stimuluse u određenom moralnom kontekstu i određenu raznolikost ljudi s određenim preferencama, osobnim moralnom i sposobnostima za samokontrolu. Određene konstelacije okruženja i ljudi unutar određenog konteksta postavljaju okvir za proces selekcije (i. e. socio-ekološki proces odgovoran za povezivanje određenih ljudi i određenih okruženja). Socijalnu selekciju predstavljaju socijalne sile koje zavise od sistema (ne)formalnih pravila i različite distribucije osobnih i institucionalnih resursa, a mogu ohrabriti ili prisiliti, ili obeshrabriti, ili zabraniti određenim ljudima da učestvuju u određenim aktivnostima u određenom vremenu i prostoru. Osobna selekcija zasnovana je na izborima preference koje ljudi koriste u aktivnostima u određenom vremenu i prostoru unutar ograničenja socijalnih sila. Životni tok/iskustvo dovodi do određenih preferenci. Proces socijalne i osobne selekcije objašnjavaju zašto određena osoba učestvuje u određenim okruženjima (Wikström, 2014).

Teorija nastoji objasniti šta dovodi ljude do toga da razviju kriminalne predispozicije, šta dovodi okolinu da postane kriminogena i šta dovodi pojedince s kriminalnim predispozicijama da budu izloženi kriminogenim sredinama. Možemo objasniti kako se faktori rizika i otpornosti tokom životnog toka mogu pojaviti unutar promjena aktivnosti pojedinca, koji dovode do samoodabira (i. e. da li će osoba poduzeti određene akcije ili ne) i društvenog odabira (i. e. da li će poštovati društvena pravila i distribucije ili ne). Postoje dva tipa počinitelja prema ovoj teoriji: *habitualni*, određeni su kontekstom i situacijom u kojoj se nalaze; te *deliberativni* koji odlučuju na temelju "vaganja" između potencijalnih dobitaka i gubitaka od krivičnog djela. Odluka da se izvrši krivično djelo može biti donesena samo ukoliko je kriminal moguća radnja za akciju (Wikström, 2010).

8. TEORIJA RAZVOJNE SKLONOSTI

Teoriju razvojne sklonosti razvili su *Benjamin Lahey* i *Irwin Waldman* (2005) kako bi objasnili probleme u ponašanju i delinkvenciju mladih. Korekcija je teorije dualne taksonomije, negiranjem diobe počinitelja i predlaganjem kontinuiteta razvoja delinkventnog ponašanja (vidi Lahey i saradnici, 2016). Teorija razmatra *korelate genetike i okoline* na delinkventno ponašanje (Lahey i Waldman, 2005). Individualne razlike rezultat su nekoliko aspekata kognitivne sposobnosti i tri dimenzije socio-emocionalnih dispozicija koje utječu na vjerovatnost učenja antisocijalnog ponašanja kroz interakcije sa okolinom iz ranog djetinjstva. Antisocijalno ponašanje se *uči kroz procese oblikovanja, diferencijalnog pojačavanja i modeliranja* (više u Bandura, 1969; Patterson, DeBaryshe i Ramsey, 1989). Razlike između djece rezultat su okruženja koje uči dijete i individualnih razlika zasnovanih na predispozicijama koje ih čine manje ili više sposobnim da nauče antisocijalno ponašanje. Dispozicije izazivaju i odabiru dijete u različitim društvenim okruženjima i utječu na to kako različita djeca reaguju na isto okruženje. Četiri dispozicije samostalno doprinose razvoju antisocijalnog ponašanja, ali interakcije između dispozicija nisu isključene (Lahey i Waldman, 2005).

Antisocijalno ponašanje kod djece ili nedostatak istog može biti prisutno u kasnijim fazama životnog toka, ako je dijete: *prosocijalno* (i. e. tendencija da brine o dobrobiti drugih, da ih zadovolji i iskusi krivnju zbog lošeg postupanja), *negativno emotivno*, *brižno* i *ima niske kognitivne spo-*

sobnosti. Prosocijalnost je dimenzija temperamenta koju karakterizira pozitivan odnos prema drugim subjektima i empatija (i. e. mogućnost da se suoči i iskustveno dožive emocije drugog). Antisocijalno ponašanje se javlja kada postoji nedostatak prosocijalnih dimenzija. Ođvažnost/smionost se odnosi na avanturistički duh mladih, karakterizira ga i hedonistički pristup ka rizičnim aktivnostima, savladavanje prepreka i radnje koje uznemiruju druge (e. g. buka). Djeca koja su odvažna imaju veći rizik jer je kriminalno ponašanje izazovno i zanimljivo, dok djeca koja nemaju karakteristike odvažnosti smatraju da je kriminalno ponašanje bespotrebno i kažnjivo.

Negativna emotivnost je sklonost da se iskuse negativne emocije veoma često, intenzivno i bez mnogo podražaja; uslijed podražaja i akumulacije frustracija može se pojaviti sklonost za antisocijalnošću (Rhee i saradnici 2016). Djeca s visokom negativnom emotivnošću reagiraju frekventno i intenzivno na vanjske podražaje, frustracije i prijetnje – negativnom emotivnošću (e.g. vrištanjem). To zauzvrat stvara averzivnu interakciju s drugim i slabi mogućnost za adaptivnu socijalizaciju dječijeg ponašanja. Također, predstavlja osnovu za opoziciona i agresivna ponašanja, negativne emotivne odgovore na provokacije (e. g. dijete želi igračku od drugog dijete), slabi odnos s vršnjacima i pojačava antisocijalno ponašanje; kroz negativna i pozitivna pojačavanja dijete uči antisocijalno ponašanje (Lahey i Waldman, 2005).

Individualne razlike u dispozicijama prosocijalnosti i brižnosti utječu na društveno učenje antisocijalnog ponašanja kroz izazvane društvene odgovore, utječući na *afektivnu valenciju podražaja*. Djeca koja se razlikuju u prosocijalnosti i brižnosti će u istim situacijama i posljedicama vlastitog ponašanja biti ili atraktivna i pozitivno pojačana ili neatraktivna i kažnjena. Djeca koja su iznimno prosocijalna, većinom potiču pozitivna socijalna ponašanja od odraslih i vršnjaka, ali ako uznemiravaju druge, prirodna reakcija je kažnjavanje od strane odraslih, što potiče krivnju i smanjuje vjerovatnoću budućeg antisocijalnog ponašanja. Ovakva djeca bolje reaguju na nagrade i pojačavanja koja utječu na adaptaciju ponašanja. Djeca sa smanjenom prosocijalnošću su manje motivirana da djeluju kako drugi zahtijevaju od njih, podstičući kontrolirane i restriktivne reakcije od odraslih. Djeca sa smanjenom prosocijalnošću nalaze da su društvene posljedice njihovog antisocijalnog ponašanja neutralne ili pojačane, jer je antisocijalno ponašanje – samopojačavanje. Djeca koja su visoko brižna ne izbjegavaju potencijalnu štetu, nalaze intenzivne i rizične situacije atraktivnim i nagrađujućim (e. g. krađa će biti izazovna za njih, dok će za nisko brižne biti kažnjiva, u smislu percepcije). Višestruki aspekti niskih kognitivnih sposobnosti (e. g. deficijentno funkcionisanje, deficijentni govor) su predispozicije antisocijalnog ponašanja (Lahey i Waldman, 2005).

9. INTEGRISANI KOGNITIVNI ANTISOCIJALNI POTENCIJAL

David Farrington (2005) je uspostavio teoriju Integrisanog kognitivnog antisocijalnog potencijala; integriše teorije društvenog učenja, anomije, etiketiranja, racionalnog izbora⁸ s ciljem objašnjenja dugoročnih efekata faktora rizika, a razlikuje kauzalne i korelacijske faktore, te navodi značaj faktora otpornosti. Antisocijalni potencijal je potencijal osobe da antisocijalno djeluje uslijed odluka donesenih tokom života; a mogu dovesti do kriminalnog ponašanja.

⁸ Teorija racionalnog izbora razmatra granice ljudske racionalnosti smatrajući da su ljudi racionalna bića, pretpostavljajući da će počinitelji razmatrati koristi činjenja zločina i vagati ih nasuprot mogućih negativnih posljedica (Clarke i Cornish, 1985).

Prelazak iz antisocijalnog potencijala u antisocijalno ponašanje ovisi od *kognitivnih procesa* (e. g. razmišljanje, donošenje odluka) u kojima se razmatraju prilike i žrtve (Farrington, 2005). Svi ljudi se nalaze na kontinuumu od niskog do visokog antisocijalnog potencijala. Veoma mali broj ima visok antisocijalni potencijal, koji dovodi do kriminalnog ponašanja. Primarni faktori visokog antisocijalnog potencijala su ciljevi za materijalnim dobrima, status među bližnjima, uzbuđenja i seksualne satisfakcije. Navedeni faktori ovise od toga da li osoba može koristiti legitimna sredstva da ostvari navedene ciljeve (i. e. niski prihodi, nezaposlenost roditelja i loš uspjeh u školi su antisocijalni potencijali; zbog nemogućnosti ostvarivanja materijalnih dobara u kasnijim fazama života dovode do kriminalnog ponašanja) (Farrington, 2005).

Apsolutni nivoi antisocijalnog potencijala variraju u ovisnosti od dobi pojedinca. Najznačajniji su tokom ulaska u pubertet jer se smanjuje utjecaj roditelja i povećava utjecaj vršnjaka. Veoma mali broj pojedinaca ima visoke nivoe antisocijalnog potencijala; obično mogu izvršiti veliki broj različitih krivičnih djela. Zbog toga Farrington ne govori o specijalizovanim počiniteljima, već prilagodljivim.

Farrington (2005) naglašava konzistentne međupojedinačne dugoročne razlike antisocijalnog potencijala koji se razlikuju od kratkoročnih unutarpojedinačnih varijacija u antisocijalnom ponašanju. *Dugotrajni potencijal* za antisocijalno ponašanje je *generalan* (i. e. traje tokom životnog toka), a *kratkoročni potencijal specifičan* (i. e. pojedinci sa visokom stopom antisocijalnog potencijala imaju mogućnost da izvrše bilo koje krivično djelo, ali kratkoročni potencijal pravi razlike u krivičnim djelima; pojavljuje se u kratkom periodu).

Dugotrajni antisocijalni potencijal rezultat je impulsivnosti, pritiska/anomije, modeliranja i socijalnog učenja (i. e. socijalizacije) te životnih događaja, dok je kratkoročni rezultat motivacije i situacionih faktora. Dugotrajni antisocijalni potencijal se može staviti na kontinuum od niskog ka visokom, može se pronaći kod malog broja ljudi u odnosu na populaciju, a distribucija je visoko iskrivljena. Dugotrajni antisocijalni potencijal dovodi do više različitih antisocijalnih/krivičnih djela, zbog čega ne dolazi do specijalizacije u vršenju krivičnih djela. Faktori rizika tokom životnog toka ostaju isti za različita krivična djela, ali situacioni utjecaji čine razliku. Moguće je da različiti faktori rizika postoje u različitoj dobi (Farrington, 2005).

Faktori koji dovode do visokog dugotrajnog antisocijalnog potencijala (e. g. status među bližnjima) dovode i do visokog antisocijalnog potencijala ako su izabrane kao jedna od dvije ili više alternativa. Potencijal odabiru ljudi koji imaju teškoće da zadovolje svoje potrebe na legitiman način; zavise od fizičkih mogućnosti i vještina. Dugotrajni antisocijalni potencijal zavisi i od privrženosti i socijalizacijskih procesa. Biti će nizak ukoliko roditelji učestalo i ravnomjerno nagrađuju dobro ponašanje (e. g. hvaljenjem) a kažnjavaju loše ponašanje (e. g. "hladnim" postupanjem prema djetetu). Djeca s niskom anksioznošću će biti slabije socijalizirana, jer nemaju brigu za kazne koje mogu dobiti od roditelja; ako nisu privržena prosocijalnim roditeljima imati će visok antisocijalni potencijal. Razorene porodice mogu dovesti do nedostatka privrženosti i socijalizacijskih procesa. Visok antisocijalni potencijal može biti i rezultat utjecaja antisocijalnih modela (e. g. roditelji sa kriminalnom prošlosti, antisocijalni vršnjaci, mjesta stanovanja s visokom stopom kriminaliteta). Visoko impulsivni ljudi imati će dugotrajni antisocijalni potencijal jer ne razmišljaju o posljedicama vlastitog ponašanja. Životni događaji utječu na smanjenje (e. g. brak, selidba iz mjesta s visokom stopom kriminaliteta) ili povećanje (e. g. razvod) antisocijalnog potencijala (Farrington, 2005).

Kratkoročni antisocijalni potencijal su razlike u pojedincima zbog kratkoročnih faktora (e. g. ljutnja, pijanstvo) ili uslijed poticaja vršnjaka. Kriminalne prilike i žrtve su pod utjecajem rutinskih aktivnosti. Susretanje s izazovnom prilikom ili žrtvom može dovesti do kratkoročnog povećanja u antisocijalnom potencijalu. Osoba će izvršiti krivično djelo u određenoj situaciji u zavisnosti od socijalnih faktora (e. g. pojačavanja od vršnjaka, partnera) i kognitivnih procesa koji uključuju subjektivnu korist i posljedice, uključujući situacione faktore (e. g. materijalna dobra), i vjerovatnoću da će posljedice nastupiti, te prethodno stečeni repertoar ponašanja. Osobe s niskim nivoom kratkoročnog antisocijalnog potencijala neće počinuti krivična djela čak i onda kada je to korisno za njih; racionalno prema njima. Osobe s visokim nivoom kratkoročnog antisocijalnog potencijala mogu utjecati na druge da izvrše krivična djela čak i kada to prema njima nije racionalno. Uslijed procesa učenja, osobe koje izvrše krivično djelo/a mogu imati promjene u dugotrajnom antisocijalnom potencijalu i kognitivnim procesima donošenja odluka, te povećanje antisocijalnog potencijala; osobito ako su posljedice pojačavanje (e. g. podrška vršnjaka, materijalna dobra) ili kazne (e. g. nepostojanje podrške od roditelja i pravne sankcije), te etiketiranja počinitelja (Farrington, 2005).

Dugotrajni antisocijalni potencijal rezultat je siromašnih porodica, loše socijalizacije, impulsivnosti, traženja izazova i niskog IQ-a. Kratkotrajni antisocijalni potencijal može biti pod utjecajem situacionih faktora, frustracije, ljutnje, dosade ili alkohola, koji utječu na pojedinca da donese odluke kakve ne bi donio u drugim situacijama. Kratkotrajni se može razviti u dugotrajni kao posljedica delinkventnog ponašanja. Ako je posljedica materijalna dobit, status i podrška od vršnjaka, ponašanje će se najvjerovatnije ponoviti, što nije slučaj ukoliko postoji neodobravanje ili pravna sankcija (Farrington, 2005).

Antisocijalno ponašanje nije faktor rizika, jer nije uzrok kriminala, ali jeste prediktor kriminalnog ponašanja zbog činjenice da su ponašajne manifestacije antisocijalnog ponašanja dio kontinuiteta antisocijalnog potencijala, koji tokom vremena može postati kriminalno ponašanje. Antisocijalna ponašanja mogu biti korisna za identificiranja rizičnih grupa, ali ne i kauzalnih faktora potrebnih za intervencije. Nepromjenjive varijable (e. g. spol, etnicitet) su samo posrednici promjenjivih faktora rizika. Faktori rizika mogu biti uzroci, markeri rizika ili korelirani sa uzrocima. Najčešće će faktori rizika biti visoko korelirani, pa će biti teško uspostaviti uzroke između pojedinaca. Zbog toga je važno utvrditi kako faktori rizika imaju sekvencijalne ili interaktivne efekte na kriminalno ponašanje (Farrington, 2005).

Antisocijalni potencijal ima svoj vrhunac u adolescenciji zbog unutarnjih promjena u faktorima rizika koji utječu na dugotrajni antisocijalni potencijal (e. g. utjecaj roditelja slabi, a raste utjecaj vršnjaka). Delinkventno ponašanje zavisi od interakcije između pojedinaca s neposrednim nivoom antisocijalnog potencijala te okoline koja omogućava prilike i žrtve (Farrington, 2005). Individualni i socijalni faktori mogu prevenirati delinkventno ponašanje (e. g. starija dob dovodi do manje frustracije i impulsivnosti), kao i važni životni događaji. Životni događaji mogu smanjiti nivo antisocijalnog potencijala, smanjiti prilike za činjenje krivičnih djela, jer se mijenjaju rutinske aktivnosti (e. g. interakcija s delinkventima se smanjuje), povećati neformalnu kontrolu od strane porodice i posla (e. g. posao ograničava slobodno vrijeme), promijeniti motivacije smanjenjem subjektivnih nagrada od kriminala (e. g. zatvor udaljava od porodice) (Farrington, 2005). Potrebno je kreirati modele za faktore rizika u različitim fazama/dobi/događajima životnog toka, ne u skladu sa situacijom, odnosno razlikama u krivičnim djelima. Pretpostavlja

se da roditelji imaju najznačajniji utjecaj na djecu, vršnjaci na adolescente i "bračni" partneri utjecaj na odrasle osobe.

Zaključak

Stotinu godina je proteklo od prvih empirijskih razmatranja kriminalnih trajektorija, a tek u posljednjim decenijama pojavila su se nastojanja da se omoguće objašnjenja delinkventnog ponašanja kroz životni tok; ovaj rad je nastojao da opiše navedena objašnjenja. Različite teorije životnog kursa kriminalnog ponašanja proširuju se i/ili integrišu tradicionalne kriminološke teorije, kao što su (samo)kontrola, anomija i učenje. Akumulacijom dosadašnjih spoznaja i njihovom adaptacijom na kriminalne putanje u određenoj dobi nastoji se objasniti razvoj i delinkvencija kroz životni tok na temelju egzaktnih podataka. Izložene teorije omogućile su uvid u razvoj kriminalnog i antisocijalnog ponašanja, rizičnih i faktora otpornosti u različitoj dobi, te efektima životnih događaja na trajektorije razvoja. Razvojne i teorije životnog toka se mogu prepoznati po objašnjavanju startanja, upornosti i odustajanja od kriminalnog ponašanja tokom životnog toka. Izložene teorije u velikoj mjeri prihvataju da je ljudsko ponašanje pod utjecajem socio-psiholoških faktora, dok manju ulogu imaju biološki faktori. Razlike između pojedinaca postoje, ali postoje slični životni obrasci u određenim fazama života/razvoja. Pridržavanje određenih obrazaca dio je (ne)formalnog društvenog odnosa i stanja koji su ključni za razvoj pojedinca.

Izložene teorije razvojne i kriminologije životnog toka jasno naglašavaju da razumijevanje delinkvencije i kriminalnih događaja kroz različite razvojne periode zahtjeva razmatranje mnoštvo faktora; teorije eksplicitno uključuju prediktore iz nekoliko klasičnih/neintegrisanih teorija, naglašavaju značaj međusobnih utjecaja kao što su recipročni efekti, životni događaji ili odnos pojedinac-okolina, te objašnjavaju neuropsihološke i društvene utjecaje. Prikazane teorije, u pojednostavljenom sadržaju, omogućavaju objašnjenja o stabilnosti i promjenama u ponašanju kroz životni tok, ali se razlikuju u tome da li ili ne: uključuju tipologiju počinitelja i omogućavaju etiologiju delinkvencije za svaki tip; objašnjavaju postepeni razvoj delinkventnog ponašanja; odnosno rano startanje, startanje tokom adolescencije ili kasni start kriminalne karijere; pokušavaju objasniti uzroke i posljedice delinkventnog ponašanja u odnosu na dob; razlike između pojedinaca i kod pojedinaca; utjecaje interakcije okoline i ličnih faktora ili društvenih struktura ili biopsiholoških efekata na razvoj delinkvencije kroz životni tok.

Literatura:

- Bandura, A. (1969). *Principles of behavior modification*. Holt, Rinehart & Winston.
- Blumstein, A., Cohen, J., Roth, J., i Visher, C. (1986). *Criminal Careers and Career Criminal* 1. National Academy Press.
- Clarke, R.V., i Cornish, D.B. (1985). Modeling offenders' decisions. U M. Tonry & N. Morris, *Crime and justice*. University of Chicago press.
- Farrington, D. P. (2005). The integrated cognitive antisocial potential (ICAP) theory (str. 73–92). U: Farrington (ur.). *Integrated developmental and life-course theories of offending*. Transaction Publishers.

- Farrington, D. P. i Welsh, B. C. (2003). Family-based Prevention of Offending. A Meta-analysis, *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 36, 127–151.
- Gottfredson, M.R. i Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford University Press.
- Hirschi, T., i Gottfredson, M.R. (1995). Control theory and the life-course perspective. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 4(2), 131–142.
- Hirschi, T. i Gottfredson, M.R. (1983). Age and the explanation of crime. *American Journal of Sociology*, 89, 552–584.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency*. University of California Press.
- Ignjatović, Đ. (2005). *Kriminologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lahey, B. B., i Waldman, I. D. (2005). A developmental model of the propensity to offend during childhood and adolescence. U: D. P. Farrington (ur.), *Integrated developmental and life-course theories of offending* (str. 15–50). Transaction.
- LeBlanc, M. (2009). The development of deviant behavior, its self-regulation. *Monatsschrift fur Kriminologie und Strafrechtsreform*, 92, 117–136.
- LeBlanc, M., Ouimet, M., i Tremblay, R. E. (1988). An integrative control theory of delinquent behavior: A validation 1976–1985. *Psychiatry*, 51, 164–176.
- Loeber, R. i Slot, N. W., i Stouthamer-Loeber, M. (2008). A cumulative developmental model of risk and promotive factors. U: R. Loeber, N. W. Slot, P. H. van der Laan, i M. Hoeve (ur.), *Tomorrow's Criminals: The Development of Child Delinquency and Effective Interventions* (str. 133–164). Burlington, VT: Ashgate.
- Moffitt, T. E. (2006). Life-course persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. U: D. Cicchetti i D.J. Cohen (ur.), *Developmental Psychopathology* (str. 570-598). Wiley.
- Moffitt, T.E., Caspi, A., Harrington, H. i Milne, B.J., 2002. Males on the life-course-persistent and adolescence-limited antisocial pathways: follow-up at age 26 years. *Developmental Psychopathology*, 14, 1, 1-15.
- Patterson, G. R., DeBaryshe, B., i Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 44, 329-335.
- Rhee, S. H., Friedman, N. P., Corley, R. P., Hewitt, J. K., Hink, L. K., Johnson, D. P., Smith Watts, A. K., Young, S. E., Robinson, J., Waldman, I. D. i Zahn-Waxler, C. (2016). An examination of the developmental propensity model of conduct problems. *Journal of Abnormal Psychology*, 125(4), 550–564.
- Laub, J.H. i Sampson, R.L. (2003). *Shared Beginnings, Divergent Lives*. Harvard University Press.
- Sampson, R. i Laub, J. (1993). *Crime in the Making: Pathways and turning points through life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Salvatore, C., Taniguchi, T., Welsh W.N. (2012). Is emerging adulthood influencing Moffitt's developmental taxonomy? Adding the "prolonged" adolescent offender. *Western Criminology Review*, 13, 1-15.
- Schnupp, R. (2010). LeBlanc, Marc: An Integrated Personal Control Theory of Deviant Behaviour. U: Cullen, F. i Wilcox, P. (ur.). *Encyclopedia of Criminological Theory* (str. 543-546). Sage.

- Thornberry, T. P., Freeman-Gallant, A., i Lovegrove, P. J. (2009). Intergenerational linkages in antisocial behavior. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 19, 80–93.
- Thornberry, T. P., i Krohn, M. D. (2005). Applying interactional theory to the explanation of continuity and change in antisocial behavior. U: D. P. Farrington (ur.), *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending* (str. 183–209). Transaction.
- Thornberry, T.P. i Krohn, M.D. (2001). The development of delinquency: an interactional perspective. In: White S.O. (ur.) *Handbook of youth and justice* (str.289-305). Plenum.
- Thornberry, T.P. (1997). Introduction: Some Advantages of Developmental and Life-Course Perspectives for the Study of Crime and Delinquency. U: T.P. Thornberr (ur.), *Developmental Theories of Crime and Delinquency: Advances in Criminology Theory*. Transaction Publishers.
- Thornberry, T.P. (1987). Toward an interactional theory of delinquency. *25 Criminology*, 863-891.
- Wikström, P.O.H. (2014). Why crime happens: A situational action theory. U: G. Manzo (ur.). *Analytical Sociology* (str. 74-94). John Wiley & Sons.
- Wikström, P.O. (2010). Explaining Crime as Moral Action. U: S. Hitlin i S. Vaysey (ur.), *Handbook of the Sociology of Morality*. Springer.
- Wikström, P.O. (2006). Individuals, Settings and Acts of Crime. Situational Mechanisms and the Explanation of Crime. U: Wikström, P. O. i Sampson R. J. (ur.). *The Explanation of Crime: Context, Mechanisms and Development*. Cambridge University Press.
- Wikström, P.O. (2005). The Social Origins of Pathways in Crime. Towards a Developmental Ecological Action Theory of Crime Involvement and its Changes. U: D. P., Farrington (ur.): *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending*. Advances in Criminological Theory. Transaction.

DEVELOPMENTAL AND LIFE-COURSE CRIMINOLOGY THEORY: A LITERATURE REVIEW

Review paper

Abstract

The paper reviews certain criminological life course theories. The theory of developmental pathways is based on specific trajectories that gradually, during development, lead to criminal behaviour. The age-graded theory of informal social control explains the influence of social institutions during the life course on the occurrence of criminal behaviour. The interactional theory finds that delinquency has its roots in weak social ties and delinquent networks; it is part of reciprocal continuous relationships during the life course. The dual taxonomy theory explains the continuity and changes in criminal careers and identifies two types of perpetrators. The integrative multi-layered control theory explains the development of criminal behaviour, events and crime rates through the integration of classical criminological theories. The situational action theory states that during development criminal behaviour is part of moral action. The developmental propensity theory considers the correlates of genetics and environment to delinquent behaviour. The integrated cognitive antisocial potential theory incorporates traditional criminological theories aiming to explain the unique potential for antisocial action that can lead to criminal behaviour during development.

Keywords: theory, development, life-course, criminology, developmental criminology

Podaci o autoru

Mirza Buljubašić je asistent na Katedri za kriminologiju, Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerziteta Sarajevo. E-mail: mbuljubasic@fkn.unsa.ba.